

Питання про самотність української мови й літератури в російській науковій думці початку ХХ ст.¹

В історії російсько-українських мовних контактів є не лише чорні сторінки всіляких утисків і заборон української мови, намагань асимілювати її, що становило основу державної російської політики протягом останніх століть і дається взнаки й до сьогодні. У ній можна знайти також свідчення об'єктивного аналізу ситуації та відстоювання представниками російського суспільства права української мови на вільний розвиток. На особливу увагу заслуговує Доповідна записка Імператорської Академії наук Комітетові Міністрів Російської імперії «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова»² — цінний документ (на превеликий жаль, мало відомий як широкому загалові, так і фахівцям), схвалений загальними зборами Академії ще на початку 1905 р. й надрукований у Санкт-Петербурзі 1910 р. [2].

Записка була підготовлена спеціальною комісією з авторитетних учених: історика Олександра Лаппо-Данилевського та сходознавця Сергія Ольденбурга, біологів Володимира Заленського (до речі, вихованця Харківського університету) та Андрія Фамінцина, філологів Пилипа Фортунатова та Олексія Шахматова. Очолював комісію видатний російський мовознавець і літературознавець, автор ряду праць з українознавства, зокрема таких, як «Шевченко серед поетів слов'янства» (1912), «Український народ і українська мова» (1913), академік Федір Корш. У передмові до публікованої доповідної записки було зазначено, що вона являє собою «наиболѣ компетентное мнѣніе о малорусскомъ языкѣ». Щоправда, деякі важливі питання стану української мови на той час автори обійшли, оскільки передне слово містило зауваження, що Комітет Міністрів Росії, виконуючи царський указ, не має на меті «скільки-нибудь затрагивать вопросъ о языкѣ преподаванія въ народныхъ школахъ малороссійскихъ губерній» (тобто політика зросійщення залишалася без змін).

Незважаючи на це, то було наукове обґрунтування самостійності, окремішності української мови та законності її права на вільне функціонування, що не втрачає своєї актуальності, хоч яким дивним таке видається, і в незалежній Україні, де українську мову проголошено державною.

У Записці йшлося насамперед про царські укази 1876 та 1881 рр., що забороняли видання творів українською мовою, за винятком історич-

¹ У співавторстві з І. Шудриком.

² У цитатах зберігаємо оригінальний правопис.

них документів, словників і художньої літератури (творів «язичной словесности»). При тому було наголошено, що відповідні укази не публікувалися й не увійшли до «Зведення законів». Початок обмежень і навіть заборони української мови, на думку укладачів Записки, йде від циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва 1863 р. Указ царя від 12 грудня 1904 р. вимагав вилучити з постанов про друк «надмірні утиски», чим і зумовлені робота академічної комісії та її компетентні висновки.

Імператорська Академія наук, ознайомившись із доповіддю комісії, визнала, що «цензурныя стѣсненія малорусскаго печатнаго слова» після виходу Валуєвського циркуляра викликали «неестественный ростъ малорусской литературы въ Галиціи» та «недовольство образованныхъ слоевъ малорусскаго населенія Россіи» [2: 6–7]. Ці обставини значною мірою враховувались авторами документа й зумовили його загальну критичну спрямованість.

Члени комісії намагались об'єктивно розкрити історію становлення та розвитку української мови, її вплив на формування російської літературної мови. У Записці наводяться приклади переслідувань «малорусскаго книжнаго языка» за Петра I, є згадка про «усиленіе великорусскаго елемента» у викладанні в Київській духовній академії. Високо оцінено літературну діяльність Івана Котляревського, «Енеїда» якого називалася «первой серьезной попыткой употребленія чисто-малорусскаго языка для литературныхъ цѣлей», а пізніші драматичні твори «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» — подальшим виявом авторської «глубокой симпатіи къ малорусской народности и къ малорусскому языку» [2: 10]. Як позитивні явища в історії української культури характеризуються видання українських народних пісень Миколи Цертелєва (1819), Михайла Максимовича (1827, 1834, 1849), Амвросія Метлинського (1854). Подаються також відомості про творчу діяльність на ниві української мови та літератури Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемівського, Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Миколи Костомарова та інших талановитих письменників.

На основі аналізу змісту української літератури першої половини XIX ст. комісія дійшла висновку про те, що «в дѣлѣ демократизма малорусская литература лѣтъ на 50 обогнала великорусскую» [2: 12]. Розглянувши перші повісті та оповідання Марка Вовчка, драматичні твори Андрія Ващенко-Захарченка, твори Пантелеймона Куліша, зокрема його історичний роман «Чорна рада», опублікований 1859 р. українською мовою в «Малорусскомъ литературномъ сборникѣ» Данила Мордовцева, а також матеріали науково-літературного часопису «Основа», що виходив у Петербурзі протягом 1861–1862 рр. за редакцією Василя Білозерського, автори доповідної Записки так оцінили можливі перспективи розвитку української мови: «Можно было ожидать полного

расцвѣта малорусской письменности во всехъ родахъ, выработки еди-наго малорусскаго литературнаго языка, осмысленнаго первоначальна-го обученія малорусскаго простаго народа посредствомъ родной его рѣчи» [2: 14]. Але тяжкий удар, який було заподіяно українській справі розпорядженням міністра Валуєва від 1863 р. про заборону книгодрукування «на малорусскомъ языкѣ», призводить до того, що «украинская литература, полная надеждъ на лучшее будущее, была разомъ пришиблена» [2: 17]. Після цього, як підкреслюють академіки, «литературная работа украинцевъ переносится во Львовъ къ великой пользѣ и гордос-ти Австрій, но и къ не меньшему, если не большему, вреду и униженію Россіи» [2: 18]. Прикрим видавався авторам Записки той факт, що «эта роковая ошибка [йдеться про згадуваний Валуєвський циркуляр — авт.] не только не была исправлена, но черезъ 13 лѣтъ еще усугублена» [2: 19]: імператор Олександр II, як відомо, перебуваючи на лікуванні в Емсі (Німеччина), 1876 р. підписав указ, яким підтверджувалася заборона українського друкованого слова. Указ не був опублікований, але діяв через царських чиновників неухильно.

Укладачі Записки вважають, що акти 1863 та 1876 рр. не відповідають інтересам як російської народності, так і російського письменства. Адже вони «изъяли изъ области вліянія великорусской литературы значительнѣйшую часть малорусской письменности», «разрушили <...> братскую связь» [2: 30]. І далі в Записці сказано: «Перебросивъ мало-русскую литературу въ Зарубежную Русь, мы прекратили братское соревнованіе ея въ Россіи съ литературой великорусской» [2: 31]. Авто-ри академічного документа переконані, що «свободное развитіе мало-русской литературы содѣйствовало бы братскому единенію Южной Россіи со всей остальной» [2: 34]. Та на шляху до цього з'явилися перешкоди, початок яким поклав «плодъ самаго печальнаго недора-зумѣнія» [2: 35], як було по-інтелігентському схарактеризовано горе-звісний Валуєвський циркуляр.

Співчуваючи українській інтелігенції, члени комісії підкреслюють: «Только горячая любовь къ родной Украинѣ помогла малорусскому об-разованному обществу перенести тяжкій и совершенно имъ незаслужен-ный ударъ» [2: 38]. А маховик репресивної машини щодо української мови все розкручувався: у 1894 р. царизм «въ самой рѣзкой формѣ» під-твердив заборону завезення «малорусскихъ книгъ» із-за кордону [2: 24], а в 1895 р. було заборонено дитячі книжки українською мовою. У таких умовах українським діячам культури нічого іншого не залишалось, як підтверджувати любов до України своєю творчістю, активним спротивом офіційним настановам, відстоюванням своїх законних прав.

З приводу безглуздої вимоги закону 1881 р. при написанні україн-ських текстів вдаватися до «общерусскаго, т. е. на самом дѣлѣ велико-

русского, правописанія» автори записки зауважили, що ця «затѣя неисполнимая, потому что правописание неизбѣжно подчиняется фонетикѣ, а въ работахъ лингвистическихъ, какъ словарь, представляется дѣломъ прямо немислимымъ» [2: 23]. До цієї оцінки, як кажуть, додати нічого.

Учені, члени комісії, переконливо довели безпідставність офіційних тверджень про «языкъ общерусскій» [2: 24]. Вони звертають увагу на різкі діалектні відмінності трьох мовних груп: «сѣвернорусской», «среднерусской», «южнорусской». Посилаючись на дослідження Олексія Соболевського, вони роблять висновок про «значительное удаление южнорусскихъ (малорусскихъ) говоровъ какъ отъ среднерусскихъ, такъ и отъ сѣвернорусскихъ уже въ периодъ дотатарскій» і про те, що «историческая жизнь этихъ народностей не создала общаго для нихъ языка» [2: 25]. Книжна українська мова, на думку академіків, вироблялась у XVI та XVII ст. на основі двох писемних мов — церковнослов'янської та західноруської. Згодом, зауважують науковці, «книжный малорусскій языкъ» був забутий і літературною мовою стає «живой разговорный языкъ» [2: 26–27], що демонструє закономірність та природність виникнення «малорусского письменнаго языка». Подальший розвиток української літературної мови видається їм так само закономірним.

У доповідній Записці переконливо спростовується поширена на той час офіційна думка про «великорусскій языкъ» як «общерусскій», який для українців може бути рідним, як і для великоросів, тобто росіян. Тому в українців ніби й немає потреби розвивати свою мову. Високкваліфіковані фахівці наголошують, що мова виникає і розвивається за специфічними законами, які мало залежать від волі людей. Не можна нав'язувати мові невластиве їй, у тому числі й на рівні правопису. Спробу «сблизить посредствомъ правописанія малорусскій языкъ съ русскимъ» вчені оцінюють як «странное заблужденіе» [2: 37] — тобто українська мова, як і російська, повинна мати свою правописну систему, свій шлях розвитку.

У Записці гостро засуджено заборону «чтеній на малорусскомъ нарѣчїи» [2: 38]. Критиці піддано також заборону друкувати до музичних нот тексти українською мовою. Як аномалію подано в документі той факт, що з 1876 р. «на малорусскомъ языкѣ» не стало можливим ні говорити публічно, ні співати.

Досить печальним є підсумок проведеного академіками аналізу стану української мови: «...въ ненормальныхъ условїяхъ духовной и умственной жизни живеть въ Россїи народность, насчитывавшая въ январѣ 1897 г. до 23 миллионovъ 700 тысячъ душъ» [2: 42]. А втім, зазначається в Записці, «малорусы играли видную роль въ созданїи и въ выработкѣ нашего литературнаго языка» [2: 42]. На користь цього твердження наведено приклади впливу «малорусскихъ писателей и ученыхъ

д'ятелей» XVII та XVIII ст. на московську освіту, а потім і на петровські реформи. У зв'язку з цим не можуть бути нічим виправдані переслідування та приниження української мови царизмом і навіть деякими російськими «демократами», зокрема Віссаріоном Белінським, про що теж нагадує аналізований нами документ.

Заборона української мови офіційними розпорядженнями 1863, 1876 та 1881 рр., на тверде переконання авторів Записки, заподіяла «ущербъ для духовнаго развитія малорусской народности» та «вредъ для русскаго государства» [2: 39]. Висловлюючись за необхідність негайного її скасування, члени комісії вказують на погодженість відповідного заходу з Комітетом Міністрів. Матеріали авторитетної комісії розкрили принизливий стан української мови й переконливо заявили про шкоду від цього, вони стали підставою для такої пропозиції Імператорської Академії наук у її поданні Комітетові Міністрів: «Малорусское население должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ» [2: 8]. А для того слід було зняти всі обмеження з української мови, забезпечити їй можливість повноцінного функціонування.

Свою доповідь Академії наук комісія завершувала словами Юрія Самаріна, виголошеними ним ще 1850 р.: «Пусть же украинскій народъ сохраняетъ свой языкъ, свои обычаи, свои пѣсни, свои преданія; пусть въ братскомъ общеніи и рука объ руку съ великорусскимъ племенемъ развиваетъ онъ на поприщѣ науки и искусства, для которыхъ такъ щедро надѣлила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ея стремленій; пусть учрежденія, для него созданныя, приспособляются болѣе и болѣе къ мѣстнымъ его потребностямъ» [2: 43]. Загальна спрямованість академічної доповідної Записки Комітетові Міністрів Росії не розходилася з цією думкою.

Проте, на жаль, реакція влади на висновки та пропозиції Академії наук була надто повільною, а відповідні заходи здійснювались обмежено. Як відзначав у 1911 р. в «Ілюстрованій історії України» Михайло Грушевський, вирішення порушеної академіками проблеми затяглося, і царський уряд не видав спеціального закону про скасування заборони української мови. Водночас автор засвідчив, що насправді Комітет Міністрів у грудні 1904 р. спеціально зайнявся українським питанням і що у зв'язку з цим Петербурзька академія виступила з «просторою, авторитетною запискою в справі української мови». Та лише восени 1905 р. нові правила щодо періодичних видань дозволили випускати газети та часописи українською мовою, а в квітні 1906 р. були зняті обмеження з книговидаць «на иностранныхъ и инородческихъ языкахъ», у тому числі й україномовних книжок, хоч на практиці місцева адміністрація під різними приводами обмежувала чи й забороняла

українські видання, тиснула їх «карами грошовими, арештами редакторів, замиканням друкарень...» [1: 488–489]. Отже, ситуація мало змінювалася на краще.

Не було вирішено позитивно долю української мови і в Думі, про діяльність якої Михайло Грушевський висловився так: «За всі десять літ думське законодавство не дало українському життю нічого. Навіть для заведення української мови в народній школі в третій Думі не залишилося більшості... В українській справі... і консервативні, і ліберальні, і навіть соціалістичні круги російські до українства настроєні були дуже неприязно» [1: 490]. Сподівання тих, хто від царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. чекав розвою конституційного життя в Росії, при якому українство матиме належні умови для вільного розвитку, швидко розвіялися.

Схвально відгукується про зміст академічної Записки та про окремих членів комісії, яка її готувала, Юрій Шевельов у монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» [3]. Автор відзначає прихильне ставлення до українських культурних прагнень керівника комісії академіка Ф. Корша, а видатного мовознавця академіка О. Шахматова називає російським оборонцем української мови. Учений подає цінні відомості про комісію з одинадцяти професорів на чолі з Миколою Сумцовим у Харківському університеті, висновки якої враховувалися в підготовці Записки Академії наук. Аналогічна комісія діяла і в Київському університеті.

Текст академічної Записки та її зміст усіляко приховувалися від української громадськості впродовж багатьох десятиліть. Проте її було надруковано в перекладі Володимира Гнатюка у 30-му томі «Літературно-наукового вістника» ще в 1905 р. У 1914 р. петербурзьке видання Записки було передруковане в Києві. І все ж таки об'єктивна в основних положеннях оцінка українсько-російських мовних стосунків широким колам української та російської громадськості відома недостатньо або й зовсім невідома.

В умовах тоталітарного більшовицького режиму порушувана російськими академіками проблема не могла знайти належного розв'язання. І в сучасній Росії, зокрема в офіційних виступах та діях багатьох думців і членів Ради Федерації стосовно України, вихідні позиції залишилися тими, що про них писали члени комісії як про потворні явища в житті російського суспільства майже століття тому. Оцінка Михайлом Грушевським ставлення колишніх російських думців до українства повністю накладається і на сьогоднішніх українофобів як у сусідній Росії, так і в самій Україні, де їх, здавалось би, у природі не могло бути.

Про один із серйозних, неупереджених розглядів проблеми паралельного функціонування української та російської мов ми розповіли

в цій статті. Сподіваємося, що зміст незаслужено забутого документа зацікавить і широке коло читачів, які вболівають за долю рідної мови.

Література

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992.
2. Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. — СПб., 1910.
3. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. — Б/м, 1987.

2003